

АБСУРДНИЙ ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ У ВИМІРАХ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ПРАГМАТИКИ

У статті обґрунтовується особливий статус абсурдних художніх текстів у сучасній функціонально і комунікативно зорієнтованій лінгвістиці як важливого джерела й інструменту пізнання закономірностей естетичного смислотворення. На прикладі дев'ятичного використання пресупозицій розглядаються прагматичні аспекти абсурдизації художніх текстів Л. Керрола, О. Введенського, Д. Хармса, Е. Іонеско, С. Беккета.

Ключові слова: абсурд, абсурдний художній текст, прагматика, смисл, комунікативний естетичний смисл, пресупозиція.

У сучасній науці порівняно з попередніми етапами її розвитку ставлення до таких категорій мислення і, відповідно, мовлення, якими є абсурд, нонсенс, алогічність, тавтологія, софізм, парадокс, девіація (помилка, описка, обмовка) та ін., докорінно змінилося: вони розглядаються як природна здатність людського розуму, що відкриває нові аспекти глибоко імплікованих законів сприйняття й осмислення світу. Як справедливо зазначає сучасний російський філософ і філолог Г. Померанц, подібні явища виникають при зіткненні однієї системи поглядів з іншою, а тому розумовий прогрес людства нерозривно пов'язаний з їх досягненням¹. Несистемні явища мислення, зокрема абсурд, — «це межовий полюс всього нового, чого не було до цього часу, невітленого»². Як відомо, ще Нільс Бор сформулював важливу попередню умову оцінки нової гіпотези: чи достатньо вона безумна, щоб правильно описувати реальність?

Зовсім не випадковим є той факт, що в сучасній гуманітарній сфері знань помітно активізувалася проблематика досліджень «учуднених», зокрема авангардних (у найширшому значенні цього слова), абсурдних, нонсенсних, невротичних (шизофренічних, створених у змінених станах свідомості), парадоксальних, паралогічних, тавтологічних, софістичних та інших типів текстів (дискурсів) у логіко-філософському, семіотичному, психологічному, когнітивному, літературознавчому, лінгвістичному й функціонально-комунікативному аспектах³. Увага

¹ Померанц Г. Язык абсурда // Померанц Г. Выход из транс.— М., 1995.— С. 438.

² Косилова Е. Абсурд.— <http://www.fege.narod.ru/scriptorium/unsinn.htm>

³ Див., наприклад: Делез Ж. Логика смысла.— М., 2011.— 472 с.; Жаккар Ж.-Ф. Даниил Хармс и конец русского авангарда / Пер. с фр.— СПб., 1995.— 446 с.; Буренина О. Д. Что такое абсурд, или По следам Мартина Эсслина // Абсурд и вокруг : Сб. статей.— М., 2004.— С. 7–72; Буренина О. Д. Символический абсурд и его традиции в русской литературе и культуре первой половины XX века.— СПб., 2005.— 396 с.; Поцелуев С. Бессмыслица в аспекте семантики. Очерк развития идей // Логос.— 2006.— № 6.— С. 20–66; Ямпольский М. Беспмятство как исток (Читая Хармса).— М., 1998.— 384 с.; Клюев Е. В. Теория литературы абсурда.— М., 2000.— 186 с.; Кравец А. С. Три парадигмы смысла // Вестн. Моск. ун-та. : Сер. 7 «Философия».— 2004.— № 6.— С. 75–93; Кравец А. С. Абсурд как нарушение смысла // Научные доклады : Вестн. Воронеж. ГУ. Сер. гуманитар. наук.— 2004.— № 2.—

гуманітаріїв до подібного типу мисленнево-мовленневих утворень не в останню чергу викликана їх міждисциплінарною природою, постійним інтересом дослідників до «вічної» проблематики смислотворення і смислосприйняття як найважливішої основи буття людини, її зв'язків з іншими особистостями, глибоким зацікавленням механізмами творення текстів і дискурсів, синергетикою мови і мовлення, організацією духовного життя людини та іншими причинами.

Довгий час, орієнтуючись на традиційний об'єкт дослідження — нормальні, звичні художні тексти, — лінгвісти звертали недостатню увагу на специфіку так званих авангардних типів текстів, зокрема абсурдних, нонсенсних, створених у змінених станах свідомості тощо. Разом з тим породження і сприйняття подібних текстів (дискурсів) — це, фактично, експеримент над зображально-виражальними можливостями мови, виведення процесів смислотворення і смислосприйняття в граничні межі функціонування мислення і мови, оскільки в авангардній свідомості Логос як вияв прихованої сутності речей світу стає пошукуваною першо-реальністю, за допомогою якої уможлиблюється перетворення звичного світу⁴. Саме в авангардних (зокрема абсурдних) текстах (дискурсах) процеси смислотворення і смислосприйняття стають прозорішими для аналізу; на тлі «неправильностей», відхилень від норм, помилок, описок, обмовок тощо увиразнюються глибоко імпліковані в мовленнево-мисленневих процесах закони нормативного, «правильного», звичного спілкування, смисло-, тексто- і дискурсотворення. Одночасно це «ревiзiя» можливостей естетичного сприйняття тексту саме як художнього, а не, наприклад, клінічно-невротичного чи створеного машиною; такі тексти — «полігон» виявлення імпліцитних у своїй основі принципів, законів, максимум тощо комунікації людей з використанням живої природної мови, матеріал для вивчення закономірностей поєднання експліцитних та імпліцитних засобів передачі інформації, зокрема інформації естетичної.

Оскільки засоби мови (мовного коду) служать насамперед для забезпечення ефективної комунікації і тією чи іншою мірою завдяки мисленню людей пов'язані з дійсністю, виникає логічне запитання: як у принципі можливий абсурд з використанням мови, якщо абсурдний текст є специфічною сукупністю так званих безреферентних висловлень, які, фактично, не пов'язані зі структурою «цього» світу?⁵ У текстах абсурду мова виконує переважно не звичну денотативно-референтну, а, так би мовити, «демонстративну» функцію, тобто представляє себе саму, а не світ, який стоїть за нею⁶. На наш погляд, феномен абсурду полягає в зіткненні двох найважливіших категорійних способів існування інформації в процесах спілкування, зокрема естетичного, — значення і смислу, — які різко протиставляються ознаками дискретності / континуальності, статичності / динамічності, кодифікованості / не кодифікованості, соціальності / ін-

С. 133–176; *Кравець А. С.* Теория смысла Ж. Делеза: pro и contra // Логос.— 2005.— № 4.— С. 227–258; *Руднев В. П.* Прочь от реальности : Исследования по философии текста. II.— М., 2000.— 226 с.; *Галушко Т. Г.* Некоторые проблемы интерпретации художественного абсурда // Вестн. Ленинград. ун-та им. А. С. Пушкина. Филология.— СПб., 2010.— № 3. Т. 1.— С. 271–280; *Санников В. З.* Русский язык в аспекте языковой игры.— М., 1999.— 326 с.; *Чухров К.* Бессмыслица как инструмент возвышения // Новое лит. обозрение.— 2004.— № 69.— С. 37–68; *Фещенко В.* Лаборатория Логоса : Языковой эксперимент в авангардном творчестве.— М., 2009.— 392 с.; *Yaguello M.* Les Langues Imaginaires : Mythes, utopies, fantasmes, chimeres et fictions linguistiques.— Paris, 2006.— 436 p.

⁴ Див.: *Фещенко В.* Знач. праця.— С. 13–14.

⁵ Див. про це докладніше: *Клюев Е. В.* Знач. праця.— С. 43.

⁶ Там же.— С. 44.

дивідуальності та деякими іншими. Не вдаючись до детального аналізу цих та інших аспектів вияву значення і смислу в мові ⁷, а також співвідношень абсурду, нонсенсу та інших споріднених явищ у мовленнєвій діяльності ⁸, зазначимо, що абсурд є носієм особливих смислів, які відрізняються від звичних, зокрема від традиційних естетичних смислів «нормальних» художніх текстів, вступаючи з останніми в стан когнітивної неузгодженості. З позицій лінгвістики абсурд постає категорією, якій відповідає смисл ⁹, причому такий, що значною мірою протистоїть узуалізованому, «звичному», «правильному» значенню. У кінцевому підсумку абсурд — це протистояння побутової, «щоденної» свідомості, узуалізованого сприйняття світу й звичних законів комунікації, з одного боку, і уживаних для референції світу (в широкому розумінні) і комунікації мовних засобів, які особливим чином позначають те, що лежить поза межею так званого здорового глузду та узвичаєних законів комунікації, — з другого.

Не ставлячи за мету детальний історичний огляд аспектів вивчення феномену абсурду в різних сферах гуманітарного знання (це тема окремого дослідження), зазначимо, що абсурд як логіко-філософське, семіотичне, когнітивне явище давно цікавив мислителів. Ще давньогрецькі філософи розмірковували над природою парадоксів, тавтологій, логічних контрадикцій, софізмів; у новітній час проблеми нонсенсу, абсурду, парадоксів посіли важливе місце в концепціях логічного позитивізму на зламі XIX–XX ст., передусім у працях Г. Фреге, Б. Рассела, Л. Вітгенштейна та деяких інших учених, де вони розглядалися переважно в аспекті логічної семантики, тобто в межах іменної і, частково, предикатної лінгвофілософських парадигм ¹⁰. Особливі акценти, пов'язані з виходом проблематики абсурду із звичних логіко-семантичних меж, і зародження окремих ідей прагматики спостерігаємо в ранніх працях Е. Гуссерля ¹¹. Важливою віхою у лінгвістичному вивченні явищ відхилень від норм мови і мовлення стали праці Н. Хомського. Виділяючи три найзагальніших типи відхилень від осмисленої семантико-синтаксичної структури речень — синтаксичні, семантичні й проміжні семантико-синтаксичні ¹², — американський лінгвіст зачіпає також проблему «допустимості» аномальних (абсурдних) речень ¹³, тобто припускає елементи прагматики, пов'язаної з мовленнєвим уживанням, а не лише з мовною компетенцією. Останнє дозволяє адресатові приписувати деяким аномальним реченням певний комунікативний смисл, залежний від ситуації спілкування. У 70–90-х роках XX ст. прагматичні аспекти абсурду розглядалися у працях Н. Д. Арутюнової, О. В. Падучевої, О. та І. Ревзіних, Т. В. Булигіної та О. Д. Шмелєва й деяких інших учених ¹⁴; традиційний лінгвістичний аспект цього явища,

⁷ Див. докладніше: *Бацевич Ф. С.* Нариси з лінгвістичної прагматики.— Л., 2010.— С. 82–134.

⁸ Див. докладніше про співвідношення цих понять: *Кравець А. С.* Абсурд как нарушение смысла.— С. 133–176; *Кравець А. С.* Теория смысла Ж. Делеза...— С. 227–258.

⁹ *Кравченко О. В.* Лингвистический абсурд: динамика смысла в дискурсе // *Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 2.— 2008.— № 1.— С. 67.*

¹⁰ Докладніше про поняття типології лінгвофілософських парадигм див.: *Степанов Ю. С.* В трехмерном пространстве языка.— М., 1985.— 336 с.

¹¹ Див. про це докладніше: *Поцелуев С.* Знач. праця.— С. 29–34.

¹² *Хомский Н.* Аспекты теории синтаксиса.— М., 1972.— С. 72 і далі.

¹³ Там же.— С. 139–143.

¹⁴ *Арутюнова Н. Д.* Аномалии и язык : К проблеме языковой «картины мира» // *Вопр. языкознания.— 1987.— № 3.— С. 3–19; Булыгина Т., Шмелев А.* Аномалии в тексте : Проблемы интерпретации // *Логический анализ языка : Противоречивость и аномальность текста.— М., 1990.— С. 94–106; Падучева Е. В.* Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла // *Семиотика и информатика : Сб. науч. статей.— М., 1997.— Вып. 35.—*

пов'язаний з розумінням системи мови як сукупності її рівнів, також має продовження в сучасному мовознавстві¹⁵. Однак попри певний поступ у дослідженні сутності, природи, механізмів породження, закономірностей функціонування, сприйняття, оцінки тощо абсурду, нонсенсу, тавтологічності, девіативності, алогічності та інших ненормативних явищ помітними залишаються такі моменти:

1. Абсурд і суміжні явища вивчалися не спеціально, а принагідно, у зв'язку з дослідженнями інших проблем, зокрема аспектів логічної організації філософських висловлень, меж вияву і застосування постулатів генеративної граматики тощо.

2. Згадані явища аналізувались, як правило, на рівні окремих ізольованих слів, словосполучень, речень без урахування контекстних і ситуативних умов їх уживання. Якщо для розкриття значень, виявлення смислів «нормальних» мовних виразів спорадично враховувались їх мінімальні зв'язки з іншими мовними виразами, то дослідження абсурду, нонсенсу і подібних явищ велися без урахування таких зв'язків. Як зазначав Ж. Делез: «Смисл будь-якого виразу або слова перебуває не в ньому самому — він в іншому слові. Лише смисл нонсенсу (додамо: і абсурду. — Ф. Б.) міститься в ньому самому»¹⁶.

3. Для аналізу абсурдних явищ мовного характеру людський чинник залучався спорадично, тобто вони розглядалися переважно без залучення тексто-дискурсивних аспектів взаємодії особистостей. Окремі зауваження дослідників щодо потенційних комунікативних смислів абсурдних виразів не створювали цілісної картини прагматичних механізмів їх формування і сприйняття. Інакше кажучи, абсурд вивчався поза межами провідної у даний час прагматичної парадигми досліджень живої природної мови. Разом з тим абсурд — це передусім мовно-дискурсивне явище, тобто за своєю сутністю — явище переважно комунікативно-прагматичне.

Прагматичні аспекти породження і сприйняття явищ абсурду найповніше можуть бути виявлені у спілкуванні, в текстах, живих дискурсах, в інтеракції носіїв мов або у випадках «естетичної утилізації абсурду»¹⁷, тобто в спеціально створених абсурдних текстах. Мовні, логічні й когнітивні механізми вияву й інтерпретації абсурду на рівні окремих ізольованих виразів залишаються значною мірою теоретичними міркуваннями, оскільки текст, у якому абсурд «живе», — це гра комунікативними смислами, а тому «зовсім не обов'язково повинен відповідати об'єктивній логіці предмета комунікації»¹⁸. У цьому аспекті досліджуване явище найповніше представлено у власне абсурдних художніх текстах,

С. 184–226; Ревзина О. Г., Ревзин И. И. Семиотический эксперимент на сцене // Труды по знаковым системам. V : Учен. зап. Тартус. гос. ун-та.— Тарту, 1971.— С. 232–254.

¹⁵ Див., напр.: Успенский Ф., Бабаева Е. Грамматика «абсурда» и «абсурд» грамматики // Wiener slavistischer Almanach.— 1992.— N 29.— S. 127–158; Новикова В. Ю. Языковой абсурд, его семантика и таксономические характеристики : Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Краснодар, 2001.— 16 с.; Ивлева С. В. Лингвистические характеристики комического абсурда : Автореф. дис. канд. филол. наук.— Волгоград, 2010.— 16 с.; Кравченко О. В. Синтаксические механизмы порождения лингвистического абсурда // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена.— СПб., 2009.— № 106.— С. 141–145; Иванов Вяч. Вс. Заумь и театр абсурда у Хлебникова и обэриутов в свете современной лингвистической теории // Мир Велимира Хлебникова : Статьи. Исследования (1911–1998).— М., 2000.— С. 263–278.

¹⁶ Делез Ж. Знач. праця.— С. 36–37.

¹⁷ Див.: Поцелуев С. Знач. праця.— С. 45.

¹⁸ Там же.— С. 65.

де воно постає головним авторським прийомом, найважливішим механізмом й інструментом творення нових естетичних комунікативних смислів.

Абсурдний художній текст — один із різновидів «учудненого» тексту ігрового характеру, в якому застосовані прийоми глибокої онтолого-гносеологічної і лінгвально-комунікативної трансформації його мовно-змістових і текстово-формальних чинників, у результаті якої аспекти змісту і форми кардинально змінюються, породжуючи особливі типи комунікативних смислів — *інтенціональні абсурдні комунікативні смисли* естетичного характеру. Мовні засоби такого типу текстів виконують переважно демонстративну функцію, будучи скерованими не стільки на світ, художньо представлений у них, а насамперед на самих себе; це межа можливого непрямого втілення смислів, межа смислотворення, за якою стоять нонсенс, абракадабра, літературний заум тощо.

Спостереження над прозовими і драматургічними текстами визнаних письменників-абсурдистів О. Введенського, Д. Хармса, Е. Іонеско, С. Беккета, Л. Керрола дозволяють говорити про можливість виділення онтологічного, перцептивного, поведінкового, ментального і комунікативного (мовно-дискурсивного) аспектів абсурду¹⁹. В основі кожного з них лежать глибокі відмінності у мовному (семантичному і синтаксичному) втіленні, а також у модусах, модальностях, поглядах, емпатіях та інших прагматичних чинниках побудови як змісту, так і форми художнього тексту.

Обмежений обсяг статті дозволяє спинитися лише на низці прийомів формування ментального аспекту абсурду, представленого в художніх текстах згаданих авторів. Нижче розглянемо комунікативно-прагматичні механізми створення абсурдних ментальних ситуацій з використанням умисних порушень пресупозиційних умов успішності мовленнєвих актів і спілкування в цілому. Не маючи змоги детально спинитися на теорії пресупозиційної організації спілкування і його категорій, зазначимо, що у пропонованій статті пресупозиція (презумпція) розглядається як особливий різновид логічного слідування, когнітивного виведення, спільний фонд знань учасників спілкування про світ, його організацію, місце людини в ньому тощо; це спільний досвід, спільний тезаурус, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, якими володіють комуніканти²⁰. Пресупозиція — це зона перетинання когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується у процесі спілкування²¹. У живій інтеракції особистостей пресупозиції відіграють значну роль, роблячи спілкування недевіативним, неабсурдним. Так, наприклад, у звичайному побутовому висловленні-проханні *Зачиніть, будь ласка, двері* наявна пресупозиція ‘у даний момент двері відчинені’; її неістинність або ігнорування призводить до нерозуміння особою, якій це прохання адресоване, і її можливих реакцій: *Так двері ж зачинені; Це що, такий жарт?* тощо.

Важлива умова нормативного, недевіативного породження і функціонування пресупозицій — сприйняття їх як спільного фонду знань, як відомої всім (принаймні тим, хто спілкується) інформації, що не потребує узгодження з іншими учасниками інтеракції. Порушення цієї умови — один із прийомів абсурдизації

¹⁹ Див. про це: Бацевич Ф. С. Пресупозиції і абсурдний художній текст // Мова. Культура. Взаєморозуміння : Зб. наук. праць. — Дрогобич, 2011. — Вип. 1. — С. 146–160.

²⁰ Див.: Падучева Е. В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). — М., 1996. — С. 234–236.

²¹ Див.: Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. — М., 2001. — С. 180.

спілкування героїв художніх творів. Так, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носоріг» зустрічаємо такий діалог²²:

«Логик (Старому господину). — У коты Исидора четыре лапы.
Старый господин. — Откуда вы знаете?» (с. 7).

Аномальність, а в контексті всієї п'єси абсурдність, репліки Старого пана полягає в тому, що він витлумачує загальнолюдську пресупозицію 'всі коти мають чотири лапи' як індивідуальний висновок Логіка, його особистісне, неповторне знання.

У спеціальній літературі виділяють декілька типів пресупозицій, насамперед семантичні (екзистенційні, фактуальні, категорійні) й прагматичні²³. Зароджуючись у межах окремих мовленнєвих актів (висловлень), згадані типи пресупозицій взаємодіють з контекстом, формуючи текстові пресупозиції. Останні в процесі розгортання тексту, так би мовити, наслідуються за умовчанням, стаючи його пресупозитивними домінантами (або семантико-прагматичними слідуваннями).

Текстові пресупозиції, які формуються автором і сприймаються читачем як такі, що віддзеркалюють «нормальний», звичний, «наш» світ, під впливом контекстно-ситуативних чинників можуть істотно трансформуватися, а в деяких випадках повністю заперечуватись, відмінятись чи замінюватись іншими. Ці прийоми в абсурдних художніх текстах стають, з одного боку, підґрунтям створення ефекту абсурдності, а з другого, — його інструментом. Так, наприклад, задана або введена в сюжет тексту абсурдна онтологія світу стає пресупозитивною домінантою, на якій тримаються всі наступні абсурдні факти, вчинки, події тощо; останні часто героями художнього тексту сприймаються як нормальні, природні. У цьому розумінні текстові пресупозиції — це тип імпліцитного змісту, логічна або контекстна істинність якого необхідна для розгортання автором змістової структури, тобто формування текстового слідування та інтерпретації читачем змістового складника тексту.

Нижче розглянемо випадки абсурдизації мовленнєвих актів (висловлень, тексту в цілому) внаслідок порушення законів формування різних підвидів текстових пресупозицій.

І. Порушення законів формування семантичних пресупозицій

1. *Прийоми дев'ятивного використання пресупозицій екзистенційного характеру.* Серед найважливіших прийомів порушень цього типу виділимо:

а) сприйняття онтологічного абсурду як норми і введення його в пресупозиційний складник мовлення, тобто сприйняття як екзистенційної норми співвідношення «речей» (у широкому розумінні) у світі. Розгляньмо приклад із мініатюри Д. Хармса «Незавершенное и отвергнутое. № 8»:

²² Нижче у круглих дужках подаємо сторінки цитованих видань: *Достоевский Ф. И. Идиот // Достоевский Ф. И. Собрание сочинений.*— М., 1957.— Т. 6.— 736 с.; *Ионеско Э. Носорог. Пьесы и рассказы / Пер. Е. Суриц.*— М., 1991.— 272 с.; *Ионеско Э. Лысая певичка. Антипеса / Пер. Е. Суриц.*— М., 1990.— 236 с.; *Кэрролл Л. Приключения Алисы в Стране чудес. Алиса в Зазеркалье / Пер. Н. М. Демуровой.*— М., 1978.— 258 с.; *Хармс Д. О явлениях и существованиях.*— СПб., 1999.— 380 с.; *Хармс Д. Елизавета Бам // Хармс Д. Проза и сценки. Пьесы. Стихотворения.*— М., 2009.— 702 с.

²³ Див., напр.: *Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики; Падучева Е. В. Высказывание и его соотношение с действительностью.*— М., 1985.— 272 с.; *Падучева Е. В. Семантические исследования...*

«Мария Ивановна. — У вас довольно прохладно. (Вынимает изо рта молоток.)
Петр Михайлович. — Что это?
Мария Ивановна. — Молоток.
Петр Михайлович. — Что вы сделали? Вы достали его изо рта!
Мария Ивановна. — Он мне сегодня весь день мешал вот тут. (Показывает на горло)» (1999, с. 56).

Реакція Петра Михайловича на дії Марії Іванівни природна: це здивування абсурдним фактом наявності молотка в роті в жінки. Репліка ж Марії Іванівни *Он мне сегодня весь день мешал...* абсурдна, оскільки ґрунтується на екзистенційній пресупозиції 'молоток цілий день був у роті'; це розцінюється мовцем як нормальний стан речей';

б) протилежним розглянутому можна вважати прийом абсурдизації діалогічного спілкування за допомогою уживання пресупозицій як таких, що навіть «прикріплені» до імені певної реалії без урахування змін, які з цією реалією відбулися чи можуть відбутися, як, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носоріг»:

«Старый господин (Логик). — Да, и, кроме того, кошка совсем без лап ... Не могла бы бегать и ловить мышей. ...

Логик (Старому господину). — Даже и без лап кошка должна ловить мышей. Это ее природное свойство» (с. 22).

Цей прийом абсурдизації дозволяє уточнити деякі аспекти функціонування пресупозиції у мовленнєвих актах і текстах (дискурсах): це спільний фонд знань учасників спілкування про певний об'єкт (у широкому розумінні) за умови, що він перебуває в «нормальних», «звичних» умовах і ніщо не змінило його сутності, природи, не вплинуло на функціонування тощо;

в) прийом приписування учасникам комунікації незнання екзистенційних основ будови світу. Наприклад, один із героїв п'єси Е. Іонеско «Голомоза співачка» висловлює таку думку:

«Мистер Смит. ... (Пауза. Опять глядя в газету). *Одного я никак не пойму, Почему в рубрике гражданских состояний всегда указывается возраст ушедших, а у новорожденных систематически не указывается? Это абсурд*» (с. 44).

У даному випадку експлуатується прийом «незнання» містером Смітом того, що у новонароджених дітей віку (у значенні кількості прожитих років) ще немає.

Разом з тим важливою особливістю екзистенційних пресупозицій у межах абсурдного художнього тексту є те, що герої, діючи в ситуаціях онтологічного абсурду, починають його сприймати як норму, висновуючи абсурдні пресупозиції і орієнтуючись на них як на узуальні. Так, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носоріг» абсурдний процес перетворення людей у носорогів у певний момент починає сприймається як норма і обговорюється героями в аспекті проблеми вільного вибору (с. 66–67).

2. *Порушення семантичних пресупозицій фактуального характеру.* Спостереження засвідчують, що порушення цього типу найчастіше ґрунтуються на таких прийомах:

а) несприймання звичної, загальнолюдської поведінки як нормальної; витлумачення її як незвичної, ненормальної, за якою стоять інші типи пресупозицій. Наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Голомоза співачка» Місіс Мартін розповідає присутнім «неймовірну» історію поведінки якогось чоловіка, за яким вона спостерігала в місті:

«Миссис Мартин. Ну вот, вы скажете, что я сочиняю. Он опустился на колени и нагнулся.

Присутствующие. О-о!

Миссис Мартин. Да, нагнулся.

Мистер Смит. Невероятно!

Миссис Мартин. Да, он нагнулся... Я подошла посмотреть, что же такое он делает...

Мистер Смит. И что же?

Миссис Мартин. Он завязывал шнурки. Они у него развязались.

Трое остальных. Фантастика!

Мистер Смит. Если б это не вы, я б ни за что не поверил!» (с. 50);

б) умисне немотивоване вживання дискурсивних слів, які вводять об'єкти (в широкому розумінні), що раніше не зустрічалися. Ось як, наприклад, в «Алісі в Країні чудес» обігрується значення слова *еще*:

«— *Выпей еще чаю*, — сказал Мартовский Заяц, наклоняясь к Алисе.

— *Еще?* — переспросила Алиса с обидой. — *Я пока ничего не пила*» (с. 74).

Як зазначає О. Падучева, порушення пресупозицій цього типу часто сприймається як неввічливість²⁴ і, додамо, знуцання і навіть свідчення абсурдності комунікативної поведінки партнера по спілкуванню. Разом з тим, у цьому випадку можна також твердити про наявність категорійної пресупозиції слова *еще*, яке відсилає до того, що було раніше;

в) порушення мовцем пресупозицій, пов'язаних із загальнолюдськими, расовими, національними, регіональними тощо поняттями, які є в поточній свідомості багатьох людей. Так, наприклад, прийом підміни фактуальних пресупозицій, пов'язаний з референційними механізмами вживання власних імен, зокрема назв держав і їхніх столиць, зустрічаємо в п'єсі Е. Юнеско «Урок»:

«Учитель. Так вот, как я сказал, в некоторых обиходных выражениях встречаются слова, звучащие совершенно по-разному в каждом из языков, так что определит язык весьма несложно. Приведу пример. Распространенное в Мадриде неоиспанское выражение “моя родина — Нео-Испания” звучит по-итальянски: “моя родина...”

Ученица. Нео-Испания.

Учитель. Неверно! “Моя родина — Италия”. А теперь скажите, рассуждая по аналогии, как будет “Италия” по-французски?

Ученица. У меня болят зубы!

Учитель. А ведь это так просто: слову “Италия” соответствует во французском слово “Франция”, являющееся его точным переводом. “Моя родина — Франция”. А “Франция” по-восточному будет “Восток”. А “Восток” по-португальски — “Португалия”! Восточное выражение “моя родина — Восток” переводится на португальский следующим образом: “Моя родина — Португалия!” И так далее...Еще один пример. Слово “столица” в разных языках имеет разный смысл. Так, когда испанец говорит: “Я живу в столице”, он подразумевает под словом “столица” совсем не то, что португалец, когда тоже говорит: “Я живу в столице”, или произносящий эту же фразу француз, румын, латинянин, сарданапалец... Поэтому, услышав выражение: “Я живу в столице”, вы легко распознаете, на каком языке это сказано: на испанском, гишпанском или неоиспанском, французском, восточном, румынском или латинском, стоит лишь догадаться, какую страну имеет в виду говорящий ... произнося данную фразу» (с. 215–216).

Абсурдність псевдолінгвістичного «пояснення» Вчителя, окрім усього іншого, полягає ще й у тому, що він підміняє загальнолюдську ментальну пресупозицію ‘кожна держава має столицю зі своєю назвою’ на пресупозицію грома-

²⁴ Див.: Падучева Е. В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла... — С. 217.

дянина конкретної держави, носія конкретної лінгвокультури — ‘столиця моєї держави — це конкретне місто’. Цей прийом також супроводжується нюансуванням точок зору учасників спілкування: загальнолюдської та національної;

г) приписування словам, виразам, мовленнєвим актам невластивих їм фактуальних пресупозицій.

Приклад із неназваної сценки Д. Хармса. Один із учасників діалогу (Петя) робить замовлення в ресторані: офіціант йому відповідає *He дам*. Починається абсурдна суперечка, яка завершується так:

«Официант: *Ладно, ладно. Уходите.*

Петя: *Я не уйду. Я инженер»* (1999, с. 135).

Комічність і абсурдність ситуації полягає в тому, що, на думку Петі, слово *инженер* містить у собі пресупозицію фактуальності ‘людина, яку не можна вигнати з ресторану’.

3. *Порушення семантичних пресупозицій категорійного характеру*. Цей прийом часто використовується в досліджуваних текстах і, звичайно, може зачіпати різні аспекти вияву категорійної семантики засобів словесного коду в спілкуванні. Нижче розглянемо найчастотніші прийоми в межах аналізованих текстів:

а) порушення категорійних пресупозицій семантики слів, наприклад, у оповіданні Д. Хармса «История Сдыгр Аппр».

«[Петро Петрович відірвав руку в Андрія Семеновича, женеться за ним, не може наздогнати і показує втікачеві руку]:

Андрей Семенович. — *Это моя рука!*

Петр Павлович. — *Да-с, рука ваша! Чем махать будете?*

Андрей Семенович. — *Платочком»* (1999, с. 7–8).

У даному випадку обігрується категорійне значення дієслова *махать* ‘размахивать руками’, яке умисно сприймається Андрієм Семеновичем як пресупозиційне ‘прощаєсь с кем-то, махать чем-то (рукой, платком)’, а тому його відповідь «природна» саме з цих міркувань, але абсурдна з позицій категорійного значення дієслова і ситуації спілкування в цілому.

У прикладі з повісті Л. Керролла «Аліса в Країні Чудес» спостерігаємо обігрування пресупозиційного категорійного значення дієслова *отрубить*, яке передбачає обов’язкову об’єктну реалізацію у формі *отрубить что*:

«Палач, Король и Королева шумно спорили ... Палач говорил, что нельзя отрубить голову, если кроме головы больше ничего нет; ... Король говорил, что раз есть голова, то ее можно отрубить» (с. 23).

Наведений приклад одночасно можна класифікувати як ілюстрацію до порушення пресупозиційних умов існування об’єкта дієслівної дії *отрубить*;

б) порушення пресупозитивної категорійної оцінної семантики окремих слів. У випадках заперечення або ігнорування звичної (як правило позитивної) оцінки, яка наявна в значеннях певних слів, може виникнути ефект абсурду, як, наприклад, у неназваній мініатюрі Д. Хармса:

«Писатель. — *Я писатель.*

Читатель. — *А по-моему, ты г...о!*

Художник. — *Я художник.*

Рабочий. — *А по-моему, ты г...о!*

Композитор. — *Я композитор.*

Ваня Рублев. — *А по-моему, ты г...о! и т. д.»* (1999, с. 144).

У комунікативній ситуації знайомства та ще й у межах мікросцени, яка може виконуватися в театрі, подібний прийом справляє враження абсурдного діалогу;

в) порушення категорійних умов ситуативного вживання мовленнєвих актів, наприклад, в оповіданні Д. Хармса «Охотники»:

«[Мотыльков и Стрючков вешают Окнова]:

Мотыльков. — Ты, брат, не горюй. Мы сейчас тебя удавим. Постой!.. Вот... вот... вот...

Стрючков. — Вот сюда вот еще! Так, так, так! Ну-ка еще... Ну, теперь готово!

Мотыльков. — Теперь готово!

Окнов. — Господи благослови!» (1999, с. 59).

Емотивне висловлення *Господи благослови!* зазвичай уживається тими, хто готується до якихось, так би мовити, творчих дій як побажання успішного їх завершення, а не тими, кого, наприклад, мають стратити. Можна також уважати, що в цьому випадку виявляється ефект «ілокутивного самогубства»²⁵ мовця, який, за логікою поведінки нормальних людей, не може діяльність своїх майбутніх убивць оцінювати позитивно і при цьому ще й просити благословення Господа для її успішного здійснення;

г) порушення законів категорійного вияву пресупозицій у конкретних синтаксичних позиціях уживання слів і виразів. Ось як розглядає О. Падучева приклад із Л. Керролла²⁶:

«— А какого роста ты хочешь быть? — спросила Гусеница.

— Ах, все равно, — быстро сказала Алиса. — Только, знаете, так неприятно все время меняться.

— Не знаю, — сказала Гусеница.

Алиса молчала. Никогда в жизни ей столько не перечили, и она чувствовала, что теряет терпение».

В устах Аліси дієслово *знать* ужите як дискурсивне (у данному випадку вставне) слово і не входить в асертивну частину пропозиції *Только так неприятно все время меняться*. Воно скероване на спільний фонд знань мовця й слухача і, за законами функціонування пресупозицій, не може заперечуватися. Гусінь сприймає це слово не як дискурсивне, а як таке, що належить асерції і може бути піддане запереченню. Діалог абсурдизується, що відбиває в Алісі будь-яке бажання його продовжувати.

Особливим прийомом, який зачіпає загальну типологію пресупозицій, слід уважати прийом змішування різних її типів. Так, у п'єсі Е. Іонеско «Голомоза співачка» один із героїв каже:

«Пожарник. ... мне пора. Поскольку у вас нет времени, лично у меня ровно через три четверти часа и шестнадцать минут пожар на другом конце города. Надо поторавливаться, хотя дело того и не стоит» (с. 51).

Пресупозиційні основи вербалізації факту пожежі полягають у тому, що це неконтрольована, непередбачувана, негативна, часто трагічна подія, яка вже відбулася або відбувається. Пожежник говорить про пожежу як контрольовану і передбачувану дію. Останнє може мати підстави для інтерпретації пожежі як запланованої дії лише в тому випадку, якщо б Пожежник натякав на те, що хтось

²⁵ Про поняття «ілокутивного самогубства» див. докладніше: Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1985.— Вып. 16.— С. 238–250.

²⁶ Падучева Е. В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла...— С. 196.

готує підпал; однак усі попередні репліки свідчать, що йдеться про пожежу як незаплановане явище. Спостерігаємо змішування фактуальної й екзистенційної пресупозицій.

II. Порушення законів формування прагматичних пресупозицій

Прагматичні пресупозиції містять відсилання до суб'єктивного (не семантичного) чинника; вони включають у себе уявлення мовця про загальний контекст спілкування, модель адресата, умови успішності спілкування та інші суб'єктивні чинники інтеракції. У цьому розумінні прагматичні пресупозиції — це пропозиційні установки, суб'єктом яких є мовець²⁷, а об'єктом — слухач (або інші учасники спілкування, глядачі в театрі).

Розгляд прагматичних пресупозицій в аспекті породження абсурдних художніх текстів дозволяє твердити про існування принаймні двох їх типів.

1. *Порушення законів успішного використання прагматичних пресупозицій, які стосуються змінних складників поточного спілкування.* Цей тип прагматичних пресупозицій, своєю чергою, може породжуватися орієнтацією учасників (чи учасника) спілкування в моделях осіб адресатів, виконуваних ними комунікативних ролях, їх психологічних, духовних та інших особливостях, а також стосуватися найзагальніших прагматичних аспектів комунікації — її регістрових, тональнісних характеристик, атмосфери спілкування в цілому. Зокрема, одним із найпомітніших прийомів абсурдизації як змісту, так і всієї атмосфери спілкування героїв відомої п'єси Д. Хармса «Єлизавета Бам» є підкреслений незбіг трагічного за своєю сутністю факту — необхідності й невідворотності арешту й смерті головної героїні — з регістрово-тональнісними характеристиками розгортання сюжету — буфонадно-пародійного, з уживанням героями недоречних віршів, кричущою невідповідністю стану речей награно веселої поведінки Є. Бам. Іван Іванович і Петро Миколайович повинні арештувати Є. Бам:

«Єлизавета Бам. Кто пятнашка?

Іван Іванович. Я, ха-ха-ха, в штанах!

Петр Николаевич и Елизавета Бам. Ха-ха-хаха!..

Іван Іванович (валиться на пол). У мене на голове волоси!

Петр Николаевич и Елизавета Бам. Ха-ха-хаха!

Єлизавета Бам. Ой, ой, не могу!

Папаша: Покупая птицу, смотри, нет ли у нее зубов. Если есть зубы, то это не птица» (с. 256–257).

Не відповідають актуальній ситуації арешту Є. Бам паралінгвальні дії героїв п'єси: вони сміються, бігають, грають у дитячі ігри, падають на землю, запалюють сірники тощо. Усе це формує абсурдну тональність самого процесу комунікації на тлі глобальної ситуації змісту п'єси.

2. *Порушення законів уживання прагматичних пресупозицій соціального характеру.* Цей тип прагматичних пресупозицій стосується постійних соціальних ролей і достатньо стабільних комунікативних статусів учасників спілкування. Неврахування їх специфіки також може стати причиною низки комунікативних збурень, включаючи абсурдизацію спілкування в цілому. Так, у романі Ф. Достоевського «Ідіот» князь Лев Мишкін, очікуючи прийому в генерала Єпанчина,

²⁷ *Падучева Е. В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива)... — С. 235.*

«надзвичайно просто» спілкується з камердинером (*человеком*), що викликає неприховане здивування і певні підозри останнього:

«Казалось бы, разговор князя был самый простой; но чем он был проще, тем и становился в настоящем случае нелепее, и опытный камердинер не мог не почувствовать что-то, что совершенно прилично *человеку с человеком* и совершенно неприлично гостю с *человеком*. А так как *люди* гораздо умнее, чем обыкновенно думают про них их господа, то и камердинеру зашло в голову, что тут два дела: или князь так какой-нибудь потаскун и непременно пришел на бедность просить, или князь просто дурачок и амбиции не имеет, потому что умный князь и с амбицией не стал бы в передней сидеть и с лакеем про свои дела говорить, а стало быть, и в том и в другом случае, не пришлось бы за него отвечать?» (виділено Ф. Достоевським, с. 56).

Розумний «человек» (камердинер) у манері спілкування князя Мишкіна відчув глибинні порушення неписаних, але всім відомих законів (правил, постулатів) спілкування людей вищого соціального статусу з лакеями, тобто людьми значно нижчого соціального статусу. Ці правила (закони, постулати) в даному випадку мають природу прагматичних пресупозицій соціального характеру, які й були, на думку камердинера, грубо порушені дивним гостем — князем Мишкіним. Комунікативна компетенція мовця передбачає володіння прагматичними пресупозиціями соціального характеру щодо можливості / неможливості вживання конкретних типів дискурсів, мовленнєвих жанрів, мовленнєвих актів, висловлень, навіть слів залежно від соціального статусу адресанта і адресата. Зрозуміло, що, наприклад, підлеглий, звертаючись до командира, не може вживати мовленнєві акти фамільярного характеру; підозрюваний не може просити того, хто прийшов його арештувати, пограти з ним у дитячу гру, показати фокус і т. ін. Порушення цих умов можуть викликати серйозні «збої» в спілкуванні, навіть унеможливити його, перетворити в абсурдний. Так, у п'єсі Д. Хармса «Єлизавета Бам» головна героїня, яку прийшли арештувати Іван Іванович і Петро Миколайович, просить їх показувати фокуси, гикати, пропонує взяти участь у дитячій грі тощо (с. 248–250). Усе це створює загальну ситуацію сценічного абсурду.

Отже, з позицій лінгвістичної прагматики комунікативний текстовий абсурд — це реалізація специфічних авторських інтенцій, синтетичне мовно-дискурсивне утворення, яке виформовують як ненормативні мовні утворення (мовленнєві акти, мовленнєві жанри), які не передбачають чіткої знакової конвенції, не відповідають реальній дискурсивній ситуації, суперечать усталеній мовній картині світу, так і комунікативні акти, умисно побудовані з порушенням умов успішності. Мовно-дискурсивний текстовий абсурд — це динамічна категорія, що виникає як суперечність між змістовим (пропозитивним) складником і смислом актуалізованих у дискурсі позамовних когніцій тих, хто цей текст сприймає; ширше — як суперечність між авторською інтенцією і мовно-комунікативною нормою. У процесах абсурдизації художнього тексту пресупозиції як спільний фонд знань про світ, людину, закони й правила комунікації тощо відіграють важливу роль. Найчастотнішими прийомами абсурдизації текстів із використанням пресупозицій є: 1) пряме введення і наслідування у процесах розгортання сюжету абсурдної онтології, яка стає пресупозицією тексту; 2) незнання або неприйняття «нормальних» пресупозицій; 3) заперечення загальновідомого, того, що стало пресупозицією для всіх; 4) змішування пресупозицій різних типів; 5) підміна пресупозицій; 6) експлікація пресу-

позицій, які цього не потребують; 7) абсолютизація і надузагальнення пресупозицій як «вічних» у конкретних контекстах і ситуаціях спілкування; 8) приписування об'єктам (у широкому розумінні) невластивих пресупозитивних якостей. Виявлені прийоми девіативного оперування пресупозиціями тісно взаємодіють з іншими аспектами загальної абсурдизації, створюючи неповторність текстових світів абсурдного характеру. Мовно-дискурсивний художній абсурд — складне багатоаспектне явище, вивчення якого передбачає врахування здобутків низки гуманітарних напрямів досліджень, передусім комунікативної лінгвістики, лінгвістичної прагматики, лінгвістичної семантики, когнітивістики, лінгвокультурології та ін.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

ABSURD FICTION IN TERMS OF LINGUISTIC PRAGMATICS

The paper dwells upon the special status of absurd fiction texts in the modern functionally and communicatively oriented linguistics as an important source and tool of understanding the patterns of aesthetic meaning formation. The pragmatic aspects of absurdization of fiction texts by L.Carrol, O.Vvedensky, D.Harms, S.Beckett, E.Ionesco are considered using the example of deviational use of presuppositions.

Key words: absurd, absurd fiction text, pragmatics, meaning, communicative aesthetic meaning, presupposition.